

Heltborg – en ny byhøj fra Thylands ældre jernalder

Af Jens-Henrik Bech

1. Indledning

Igennem mere end et halvt århundrede har Thy indtaget en særlig plads, når det gjaldt udforskningen af bopladser fra ældre jernalder. Med Nationalmuseets undersøgelser på Ginnerup-bopladsen i Sydthy, indledt i 1922, blev for første gang herhjemme frilagt velbevarede hustomter, der gav et væld af nye oplysninger om jernalderhusenes konstruktion og indretning (1). Siden da er der i årenes løb foretaget en række større bopladundersøgelser på andre lokaliteter i Sydthy: Vestervig 1961-1965, Hurup 1965-1969 og Tåbel 1971 for at nævne de mest omfattende (2).

De nævnte thylandske bopladser kendetegnes af meget tykke kulturlag, der i visse tilfælde når en mægtighed på over to meter. Dette skyldes især to grundlæggende forhold: For det første at jernalderbebyggelsen over en periode på mindst 300 år har været meget stabil. Igennem dette tidsrum har de enkelte enheder i bebyggelsen ligget på samme sted og har efter alt at dømme været kontinuerlig benyttet. I sig selv var dette imidlertid ikke tilstrækkeligt til at danne de tykke kulturlag. Et andet forhold spillede ind nemlig huskonstruktionen med anvendelsen af op til en meter tykke græstørsvægge. Når huse af denne konstruktion blev sløjfet og væggene udjævnet, blev kulturlagets tykkelse væsentligt øget. Selvom der hersker nogen usikkerhed om tørrevæggenes højde, er der næppe

tvivl om, at huskonstruktionen sammen med bebyggelsens permanente karakter har været årsagen til, at bopladserne selv idag kan fremstå som tydelige forhøjninger i terrænet på mellem en og to meters højde. At betegnelsen byhøje har fundet anvendelse for bopladser af denne karakter er således ikke uden grund.

Den store koncentration af byhøje i Sydthy taget i betragtning var det ikke helt uventet, at Museet for Thy og Vester Hanherred, Thisted i 1981 måtte konstatere, at en planlagt omfartsvej nord om Hurup skar direkte igennem en ikke tidligere registreret byhøj. Da vejen ikke lod sig føre udenom bopladsen, påbegyndte museet samme år en § 49-undersøgelse, der blev afsluttet i oktober 1982. Det er denne undersøgelse, der her skal bringes en foreløbig beretning om (3). En

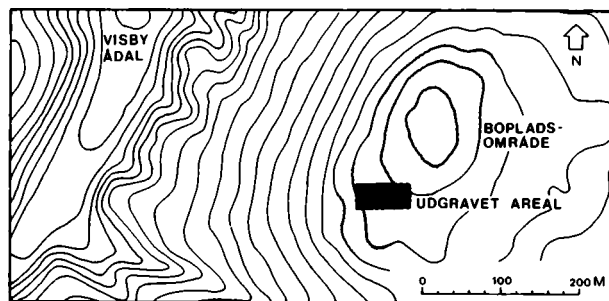

Fig. 1. Heltborg byhøjes placering i terræn.

nærmere redegørelse for udgravningen vil blive bragt i *Journal of Danish Archaeology* vol. 4, 1986.

Byhøjen ligger ved Heltborg kun godt en kilometer nordøst for Hurup. Området omkring bopladsen er et kuperet morænelandskab med slugter og højtliggende bakkepartier, hvor terrænet imod øst falder ned mod Limfjorden og mod vest naturligt afgrænses af den ret smalle og dybe Visby Ådal. Som det fremgår af fig. 1 ligger bopladsen på en højtliggende bakke lige ud til ådalen; samtidig er der i luftlinie kun 2,5 km til Limfjorden, der tydeligt kan ses fra de højestbeliggende dele af pladsen.

2. Udgravningsmetode

Den planlagte omfartsvej skulle på det sted, hvor den skar byhøjen, have en vejbane, der lå ca. 5 m under det omgivende terræn. Med skråninger ville vejen derfor berøre bopladsarealet i en bredde på mellem 32 og 35 m. Da der i linieføringen over en strækning på ca. 70 m kunne konstateres kulturlag på op til en meters tykkelse, stod det klart, at over 2000 m³ kulturlag med huse, brolægninger og affaldslag indenfor bopladsens sydlige del ville blive direkte berørt af vejbyggeriet.

Med det tidspres som enhver § 49-gravning er underlagt, var det ved Heltborg nødvendigt at gøre udstrakt brug af maskinkraft. Ved Forhistorisk Museums undersøgelse af Tåbel-byhøjen var en sådan fremgangsmåde tidligere anvendt med held, idet man her gjorde brug af en større entreprenørmaskine med en rabatskovl.

Med baggrund i erfaringerne indhøstet ved de tidligere byhøjsundersøgelser stod det iøvrigt klart, at det største problem udover tidsfaktoren ville være af rent stratigrafisk karakter: Hvorledes sikre sig udskillelsen af samtidige anlæg på pladsen? Brolagte stiforløb gjorde det ved Vestervig muligt at forbinde en række sam-

tidige huse. Ved Hurup-byhøjen synes en samordning af husene derimod kun at være mulig i ganske enkelte tilfælde. På denne baggrund var det nærliggende ved Heltborg at anvende profiler i langt højere grad end det tidligere havde været tilfældet ved undersøgelser af byhøje. Behovet for maskinkraft kombineret med ønsket om et net af profiler over hele udgravningsområdet førte derfor til anvendelsen af en ganske bestemt udgravningsprocedure med udgravningsfelter i en fast størrelse adskilt af almindeligvis en meter brede profilbalke. Problemet med maskinens kørsel indenfor udgravningsområdet blev løst ved at lægge felternes hovedretning parallelt med vejens projekterede midterakse, der på den pågældende strækning forløb direkte øst-vest, og ved dernæst at starte med en række felter på hver side af midteraksen, grave disse tilbunds, for herefter feltrække for feltrække at arbejde sig udad mod kanten af vejarealet (fig. 2).

For at sikre en så kontrolleret maskinafgravning som muligt, blev der før hver afgravning i de enkelte felter med skovl gravet en ca. 25 cm bred rende langs profilerne til ca. 30 cm's dybde under den allerede eksponerede flade. Iagttagelser vedrørende de lag, som ville dukke op ved en ny afgravning, kunne herved foretages i profilerne, og udfra lagenes fremtræden og hældning blev det herefter bestemt, hvor meget der skulle afgraves i de enkelte dele af feltet. Med den valgte feltstørrelse på almindeligvis 9 x 5,5 m kunne et nyt hus i de fleste tilfælde iagttages i mindst een af profilerne. På denne baggrund var det som oftest muligt med stor sikkerhed at grovafdække husene maskinelt, hvorefter den yderligere fremgravning foregik med skovl og graveske.

Enhver udgravningsmetode har sine fordele og ulemper. En række af fordelene fremgår ovenfor, men hertil kan yderligere føjes, at det med den valgte frem-

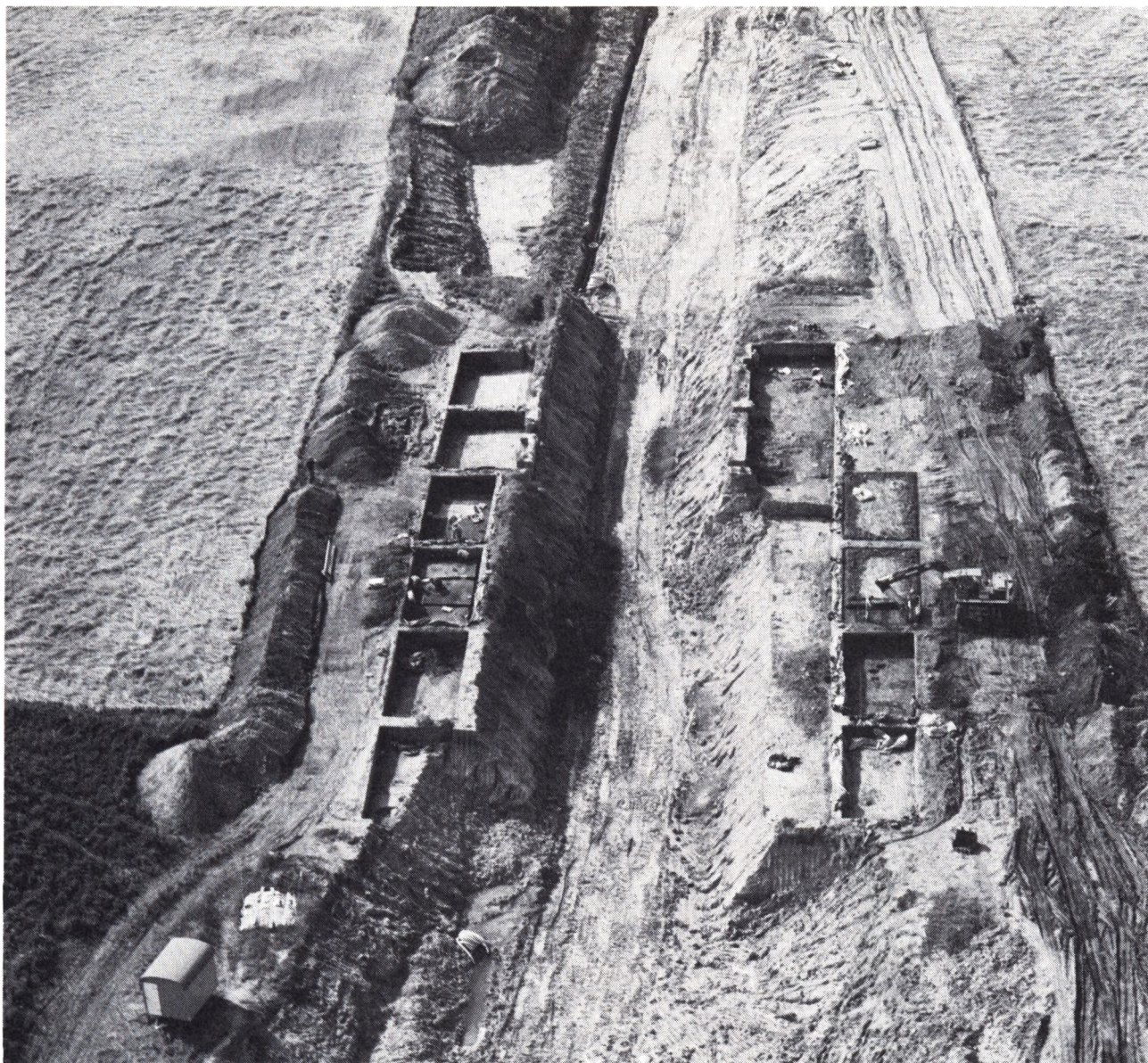

Fig. 2. Udgravningen ved Heltborg på et fremskredet stadium af undersøgelsen. Foto: Tage Jensen.

gangsmåde blev sikret, at også de ældste lag blev undersøgt tilfredsstillende. Hvis der var blevet startet med en større sammenhængende fladeafdækning, kunne man have risikeret, at der ved udgravningens afslutning i bedste fald kun havde været tid til en yderst summarisk dokumentation af byhøjens ældste fase.

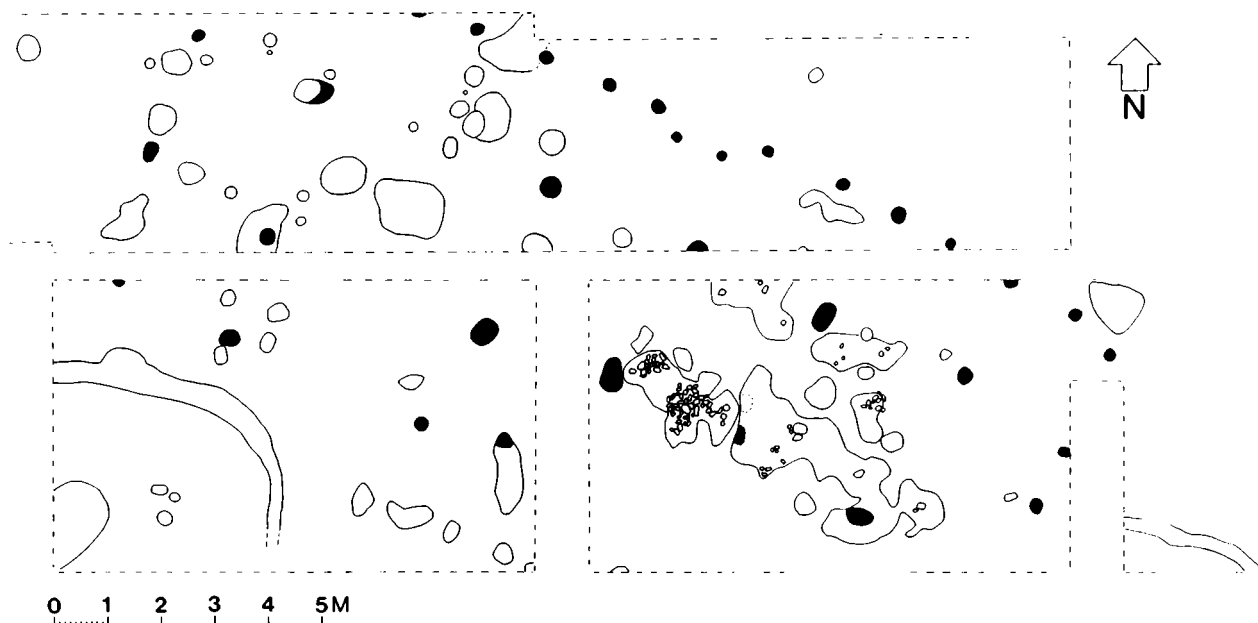
Til metodens ulemper må henregnes den helt tilfældige måde, hvorpå profilerne skar de enkelte huse, samt det forhold, at det som oftest ikke var muligt at dokumentere det samme hus i een omgang, idet huset almindeligvis strakte sig over flere felter, hvis afgravning som følge af arbejdsgangen ikke nødvendigvis var synkron. Da især staldenderne med jordgulv kunne tegne sig svagt i kulturlagene, var det ofte forbundet med visse problemer at erkende, hvad man havde med at gøre, hvis man først opnåede kontakt med

staldafdelingen til et hus, hvor beboelsesenden endnu ikke var afdækket. Dette ville med en traditionel fladeafdækning ikke have voldt de samme problemer.

3. Bebyggelsesspor fra yngre bronzealder

Under kulturlaget fandtes ovenpå lerundergrunden et som oftest 20 cm tykt mørkebrunt, sandet lerlag uden kulturspor, der må opfattes som det gamle muldrag, hvorpå den ældste jernalderbebyggelse blev placeret. Ardspor i undergrunden viser, at dyrkning af området fandt sted før dette tidspunkt. Som venteligt fandtes efter afgravning af det gamle muldrag også fyldskifter i undergrunden. Langt hovedparten af disse kunne relateres til jernalderbebyggelsen, men som en overra-

Fig. 3. Heltborg hus 26 (M. Mikkelsen, S. Klingenberg 1982). Tegning: J.-H. Bech.

skelse viste der sig i den nordøstlige del af udgravningsområdet imidlertid også en række stolpehuller og andre anlæg, især fladbundede fyldskifter ofte med ildskørnede sten, som ikke kunne knyttes sammen med den sene førromerske aktivitet på stedet (fig. 3). At disse spor måtte dateres til yngre bronzealder viste den velbevarede nordlige væg til et NV-SØ orienteret langhus med indtrukne stolper midt på langsiden i forbindelse med indgangen (hus 26). Vi har her at gøre med et af de efterhånden velkendte huse fra denne periode (4). Hus 26 har haft fem – måske seks – par tagbærende stolper og en bredde, der efter de foreliggende data må have været helt oppe på syv m. Selvom vestgavlens stolper ikke kan identificeres med sikkerhed, er der næppe tvivl om en samlet huslængde på ialt 18 m, hvis vi imod vest regner med samme afstand som i østgavlen fra sidste par tagbærende stolper og ud til gavlen. I betragtning af husets længde er en bredde på syv m større end det normale, der ligger på ca. seks m.

Desværre fandtes der ingen keramik i stolpehullerne fra huset, hvorfor dets datering udelukkende baseres på de konstruktionsmæssige detaljer. Fra en fladbundet grube kun ti m syd for huset foreligger et skår fra et mindre lerkar – formodentlig en skål, der med den afrundede rand og markerede bugknæk tydeligvis må henregnes til yngre bronzealder (fig. 4) (5).

Fig. 4. Brudstykke af skål (x 364) fra grube N 249, Heltborg. Mål 1:3. Tegning: Orla Svendsen.

I betragtning af at bronzealderhuset ved Heltborg fandtes nordligt indenfor udgravningsområdet, må det formodes, at fundene fra denne periode i første omgang skal søges videre op mod den højtliggende del af pladsen nord for det undersøgte areal. En sådan beliggenhed ville stemme overens med den foretrukne topografiske placering af yngre bronzealderbebyggelsen i Vestjylland (6).

Intet regulært kulturlag er bevaret fra denne første bebyggelse ved Heltborg, hvilket utvivlsomt skyldes den senere dyrkning på stedet, før jernalderbosætningen i slutningen af førromersk jernalder tog sin begyndelse.

4. Byhøjens ældste fase

For indeværende er bearbejdningen af materialet fra gravningen ved Heltborg endnu ikke tilendebragt, hvorfor der i det følgende især vil blive fokuseret på byhøjens ældste fase – førromersk jernalder per. IIIa –, der allerede nu er godt belyst.

Husene fra byhøjens ældste fase er anlagt direkte ovenpå det gamle muldlag, og som det fremgår af fig. 5,

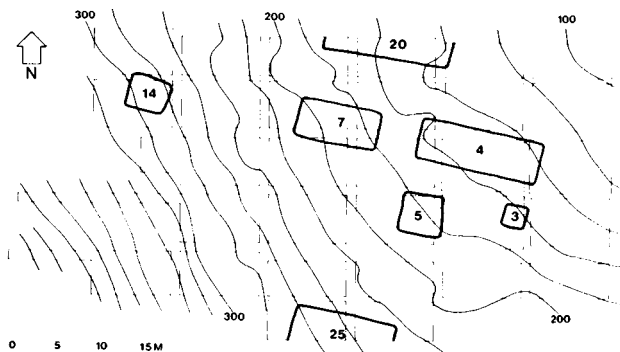

Fig. 5. Ældste førromerske huse ved Heltborg. Terrænkurver for gl. overflade indtegnet med en ækvistand på 20 cm. Tegning: J.-H. Bech.

har terrænet på dette tidspunkt, før akkumuleringen af kulturlagene tog sin begyndelse, skrånet jævnt mod sydvest. Imod nordvest ligger det lille hus 14, der som det eneste på den undersøgte del af pladsen viste sig at være nedbrændt. Øst herfor finder vi hus 7, et mindre langhus med stald. Videre mod øst ligger tre huse, der tilsammen udgør et gårdsanlæg grupperet omkring en sten- og grusbelagt plads. Gårdsanlægget består af et langhus med stald (hus 4) samt et mindre, kvadratisk hus (hus 5); hertil kommer hus 3, der med sine meget beskedne dimensioner må opfattes som et arbejds- eller lignende, da det også i modsætning til de øvrige huse i den ældste fase mangler ildsted. Mod syd indenfor det udgravede areal møder vi igen et langhus med stald (hus 25), der imidlertid kun er delvist udgravet.

Placeret på et 10-15 cm tykt kulturlag, men formodentlig kun ubetydeligt yngre end de øvrige her omtalte huse, ligger endelig mod nord i udgravningsområdet hus 20. Keramikken herfra dateres ligeledes til førromersk jernalder per. IIIa. Hus 20 har tydeligvis også været forsynet med stald, der i modsætning til de øvrige langhuse har ligget i vestenden af huset. Senere nedgravninger på stedet har desværre ødelagt størstedelen af denne del af huset.

Jernalderhusene ved Heltborg tilhører den traditionelle nordvestjyske hustype med græstørsvægge. Et træk, som adskiller de ældste huse ved Heltborg fra de øvrige huse af denne type, er de afvandingsgrøfter, der i flere tilfælde er konstateret umiddelbart op til græstørsvæggenes yderside. At der har været behov for afledning af vand fra tagdryppet kan ikke undre, når den lerede bund på stedet tages i betragtning. Et godt eksempel på et sådant grøftesystem ses ved hus 7, hvor vandet fra grøfterne blev samlet i en større grube nordvest for huset (fig. 6). Da huset blev opført har

man herfra utvivlsomt hentet ler til gulvet i beboelsesafdelingen. Også ved gårdsanlægget bestående af husene 3-5 ses grøfter, der til forskel fra hus 7 imidlertid kun omgiver dele af husene – især gavlparterne.

Et andet træk ved de ældste huse vedrører opbygningen af ildstederne, der normalt under lerkappen har en stenlægning bestående af mindre og håndstore sten. Under ildstederne i hus 20 og 25 fandtes istedet mørke- til rustbrune klumper af et materiale, der i første omgang blev opfattet som myremalm. En nærmere analyse viste imidlertid, at det drejede sig om mangankonkretioner, der dannes under lignende forhold som myremalm og formodentlig er hentet fra den nærliggende Visby Ådal (7).

Ved Hurup byhøjene iagttoges under ildstederne i per. IIIa-husene 21 og 35 klumper af et lignende materiale (8). Hvad årsagen til denne specielle opbygning af ildstederne har været står hen i det uvisse, blot må vi konstatere, at det øjensynligt er et træk, som kun kendes fra per. IIIa i Thy.

5. Heltborg byhøjens datering

Fra en start i førromersk jernalder per. IIIa strækker bebyggelsen på Heltborg byhøj sig ubrudt igennem per. IIIb og ældre romertid. Dette fremgår tydeligt af stratigrafiske iagttagelser og kan her illustreres ved et udvalg af karakteristisk keramik fra dette tidsrum.

De store forrædskar fig. 7 a-b, fundet i skår i afvandingsgrøften til hus 7, er med deres skrå indhak på mundingsranden velkendte i førromersk bopladskeramik (9). Den vandrette liste med fingerindtryk placeret på overgangen mellem rand og skulder ved fig. 7 a daterer karrene mere præcist til per. IIIa, hvor klare paralleller blandt andet ses i fundene fra Nr. Fjand (10). Ligeledes typisk for denne fase er hankekarret fig. 7 d, der sammen med skålen fig. 7 c fandtes på

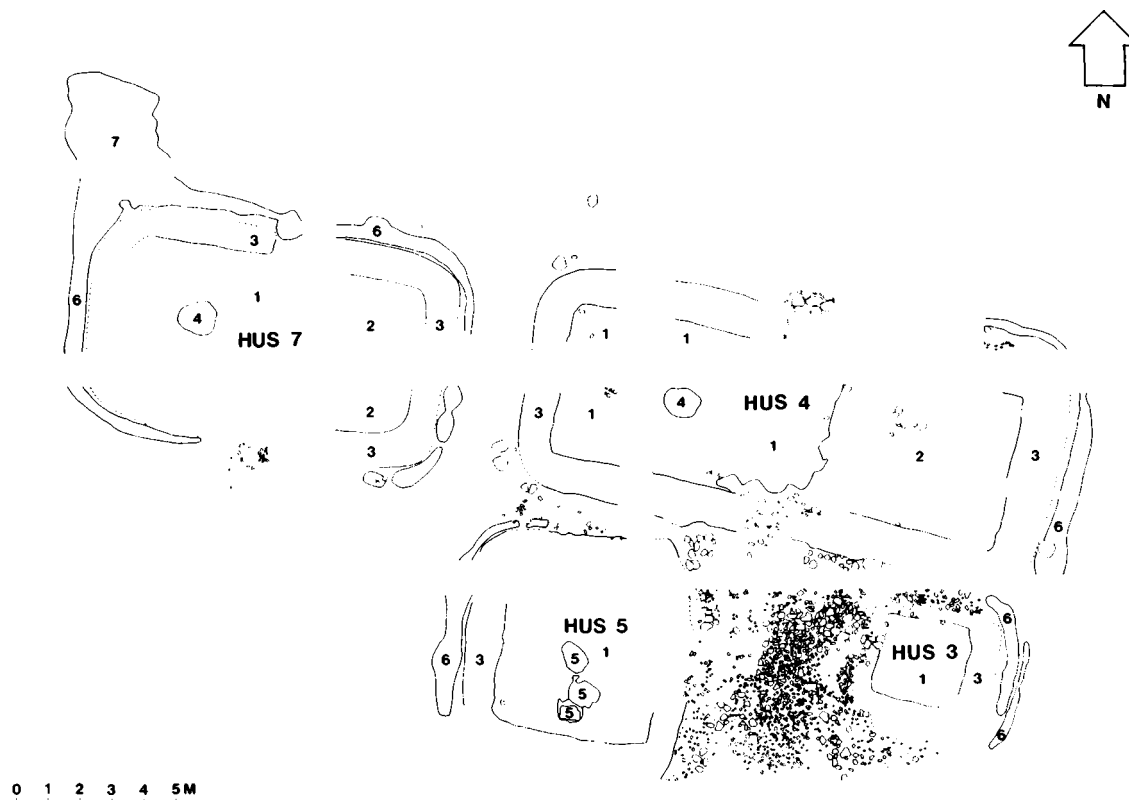

Fig. 6. Heltborg hus 3-5 og 7, skematiseret plantegning (S. Klingenberg, *H. Vandkilde* 1982). Tegning: J.-H. Bech. 1: Lergulv, 2: Jordgulv, 3: Tørveveg, 4: Ildsted med stenunderlag, 5: Ildsted uden stenunderlag, 6: Afvandingsgrøft, 7: Grube til opsamling af regnvand.

gulvet i det nedbrændte hus 14. Fra gulvlaget i hus 20 stammer endvidere fig. 7 e. Paralleller til fig. 7 d-e kan findes over hele Jylland blandt andet i de ældste grave fra Kraghede og Vogn i Vendsyssel.

Fra hus 11 stammer en del keramik, der karakteriseres af korte og kraftigere rande end ved fundene fra per. IIIa. Fig. 7 f er fundet umiddelbart over gulvniveauet i hus 11 og fig. 7 g i en grube tilhørende huset.

Formmæssigt knytter fig. 7 f sig med den markant konkave underdel klart til den førromerske keramiktradition (11), og hvad angår fig. 7 g tilhører den en type, hvis datering til førromersk jernalder per. IIb, der tidligere er blevet redegjort for (12). Lignende kar kendes i Thy også fra byhøjene ved Nørhå og Hurup. Ved Heltborg er hus 11 det eneste, som med sikkerhed kan tilskrives per. IIb.

Fra affaldslag udenfor hus 2 stammer fig. 7 i – et fragmenteret forrådskar, hvis randudformning og ornamentik klart placerer det i ældre romertid. Det jævnt konvekse sideforløb og udsmykningen ved han-

Fig. 7a-l. Keramik fra Heltborg. Mål 1:3. Tegning: Orla Svendsen.

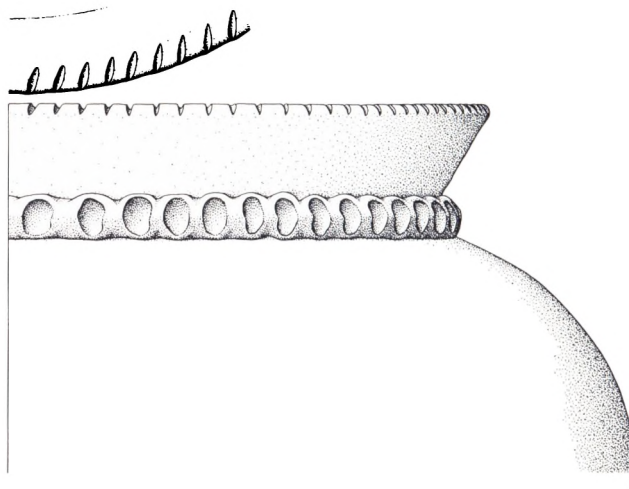
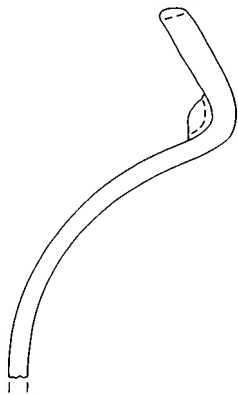

Fig. 7a. Del af forrådskar (x 613) fra afvandingsgrøft N 732, hus 7.

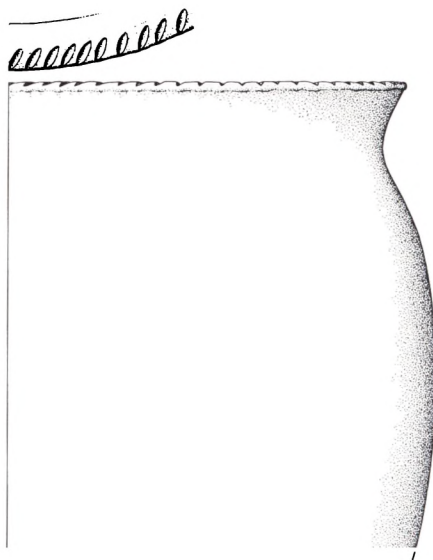

Fig. 7b. Del af forrådskar (x 639) fra afvandingsgrøft N 732, hus 7.

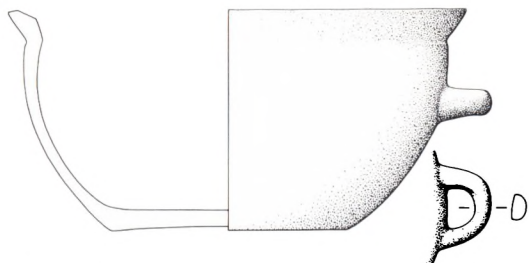

Fig. 7c. Skål (x 756) fra gulvlag hus 14.

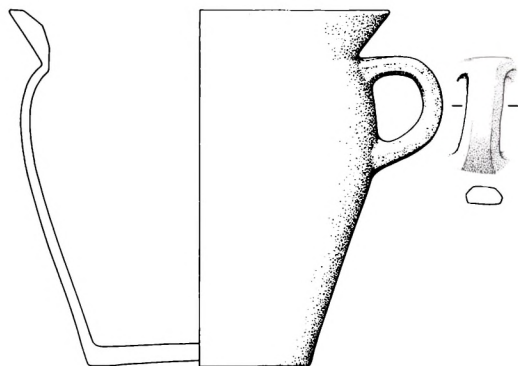

Fig. 7d. Hankekar (x 755) fra gulvlag hus 14.

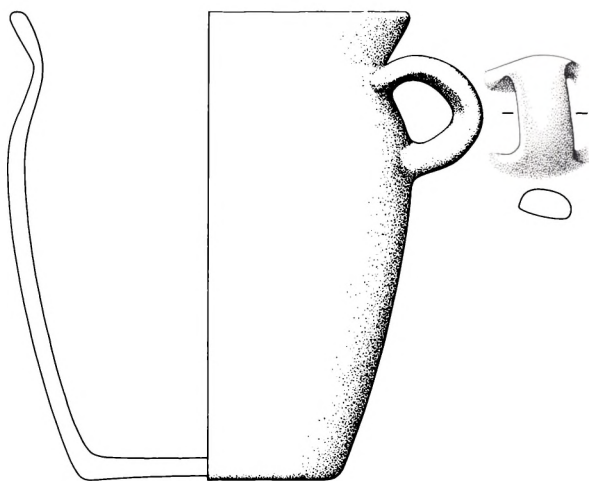

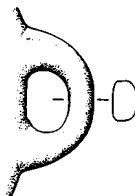
Fig. 7e. Hankekar (x 919) fra gulvlag hus 20.

Fig. 7g. Hankekar (x 853) fra grube N 2130, hus 11.

Fig. 7f. Del af hankekar (x 825) fundet umiddelbart over gulvlag i hus 11.

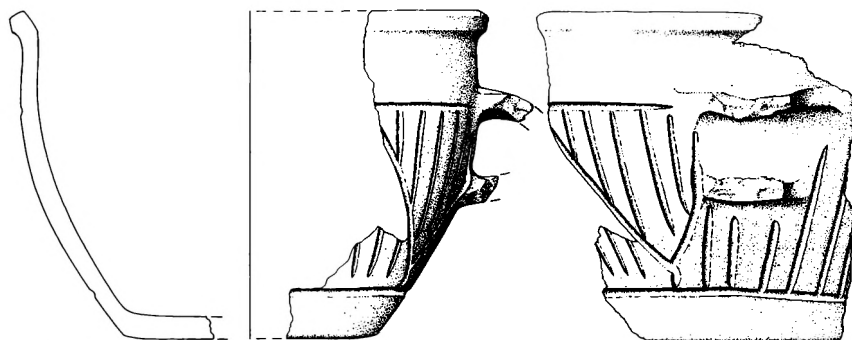

Fig. 7h. Hankekar (x 362) fra stegegrube N 708, hus 2.

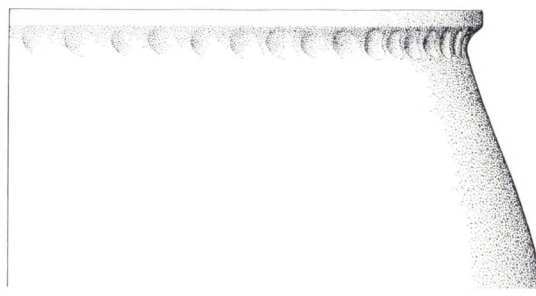

Fig. 7i. Del af forrådskar (x 165) fra affaldslag N 700, direkte syd for hus 2.

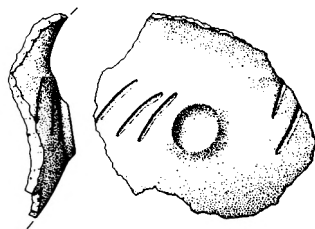

Fig. 7k. Del af bøger (x 42) fra affaldslag i østlige del af udgravningsområdet (felt C).

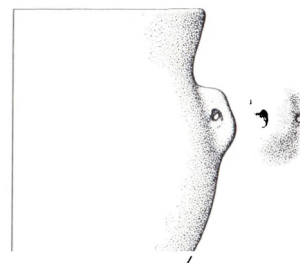

Fig. 7l. Del af kar med gennemborede hankeknopper (x 32) fra affaldslag i

kekarret fig. 7 h, der er fundet i en stegegrube i hus 2, passer udmærket ind i denne tidsmæssige sammenhæng.

Ældre romertid er klart repræsenteret i materialet fra Heltborg, men vi står på mere usikker grund, når det gælder yngre fund. Kun to huse kan dateres til yngre romertid eller ældre germanertid (hus 1 og 27). De lå i den østlige udkant af det undersøgte område og var dårligt bevarede som følge af deres placering lige under det moderne pløjelag. Dateringen baseres på fund af et brudstykke af en drejekværn i indgangsbrolægningen til hus 1. Lerkarret fig. 7 l med vandret gennemborede knopper på skulderen stammer, ligesom fig. 7 k, også fra pladsens østlige udkant og må efter alt at dømme dateres til ældre germanertid (13). Om en så snæver datering gælder for fig. 7 k, må stå som et åbent spørgsmål.

Med forbehold overfor det spinkle fundmateriale fra Heltborg, som ligger efter 2. årh. e.Kr., må det dog stå som det mest sandsynlige, at pladsen har været kontinuerligt anvendt til op i ældre germanertid, og at dyrkning i tidens løb har destrueret de yngste fund indenfor bopladsens centrale dele.

6. Hustyper fra byhøjene i Thy

Udover enkelte specielle træk knytter Heltborg byhøjen sig, som vi har set, til de andre kendte byhøje i Sydthy. For nærmere at belyse forskelle og ligheder mellem Heltborg og de andre lokaliteter er det imidlertid nødvendigt at se lidt nærmere på husene. Almindeligvis foretages der en opdeling af husene i to klart adskilte typer: Det korte, ofte næsten kvadratiske, hus med lergulv i hele rummet og på den anden side langhuset med lergulv i beboelsesafdelingen og jordgulv i staldenden (14). Når der er føjet mål til

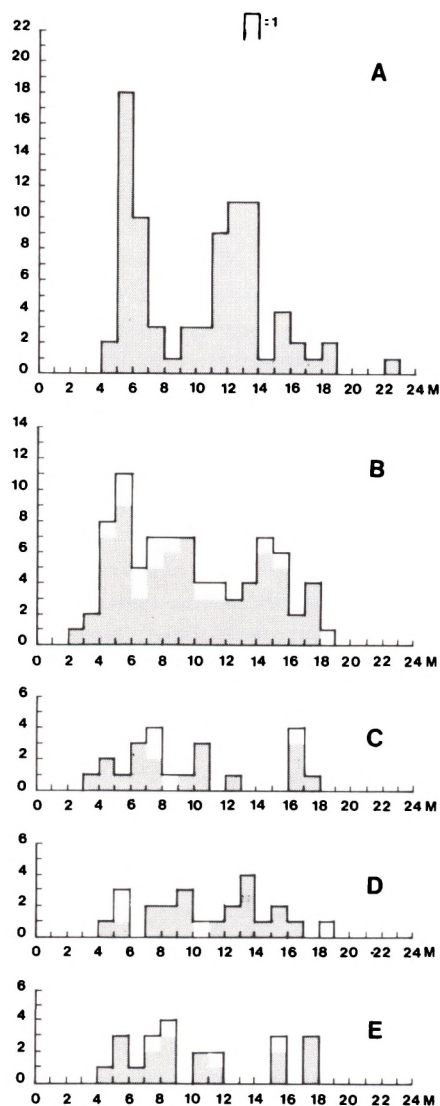

Fig. 8. Histogram over indvendig længde af huse. Tegning: P. Kohrtz Andersen. 1 = Længden af huset noget usikker, kan være længere. A = Hodde, B = Thy (Heltborg, Hurup, Vestervig, Ginnerup, Mariesminde og Tåbel), C = Heltborg, D = Hurup, E = Vestervig.

disse to hustyper beskrives langhusene som 10-18 m lange, medens småhusene har en længde på kun godt syv meter (15). Lignende dimensioner er for Hodde anført af S. Hvass med småhusene fire til syv m lange og langhusene 10-23 m lange (16). Holder vi os i første omgang til huslængderne ved Hodde, fremgår denne todeling med al ønskelig tydelighed af blokdiagrammet fig. 8 A (17). Ser vi derimod på forholdene i Thy er billedet et noget andet. På fig. 8 B er angivet den indvendige længde på huse med græstørsvægge fra forskellige lokaliteter i Sydthy: Heltborg, Ginnerup, Hurup, Vestervig, Mariesminde og Tåbel (18). Hovedparten af husene stammer fra førromersk jernalder per. III og ældre romertid. Af fig. 8 B fremgår det klart, at der i Thy forekommer en hel række huse, som med deres længder falder midt imellem de korte og de lange huse fra Hodde. Alene af den grund er det forbundet med visse vanskeligheder at tale om to klart adskilte hustyper, hvilket iøvrigt også fremgår af K. Salewicz' omtale af husene fra Hurup byhøjen, der efter størrelsen opdeles i hele tre grupper og således udover de korte og lange huse også omfatter den her omtalte mellemgruppe (19).

Ser vi på fordelingen af huslængder mellem byhøjene ved Heltborg, Hurup og Vestervig fremgår det af blokdiagrammerne fig. 8 C-E, at der består visse mindre forskelle mellem de tre bopladser. Den gennemsnitlige længde af de undersøgte huse er således lidt større ved Hurup end ved Heltborg og Vestervig. Alene ud fra huslængderne kan der dog ikke tales om markante forskelle mellem lokaliteterne; om vi på denne baggrund kan slutte, at der ikke har eksisteret større erhvervsmæssige forskelle bopladserne imellem afhænger af en nærmere undersøgelse af især de mindre huses funktion.

På fig. 9 er fra Heltborg vist en række skematiserede

HELTBORG

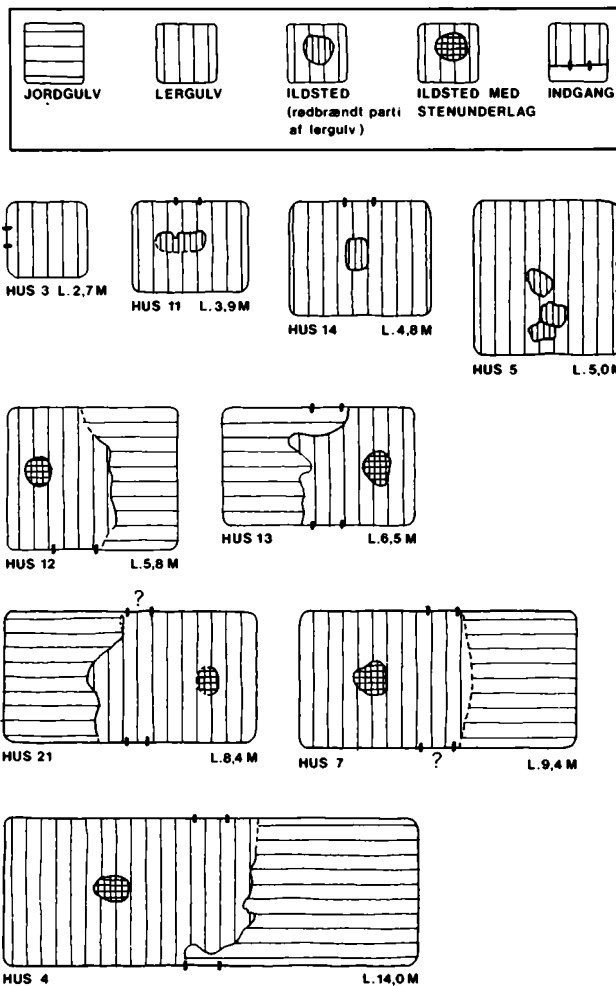

Fig. 9. Skematiserede grundplaner for udvalgte huse ved Heltborg. Tegning: P. Kohrtz Andersen.

grundplaner af huse som dimensionsmæssigt rækker fra det lille hus 3 med en maksimal længde på 2,7 m til langhuset hus 4 med en længde på 14 m. Som tidligere omtalt havde hus 3 intet ildsted, medens vi ved de næste tre huse i rækken har rødbrændte partier af lergulvene – utvivlsomt ildsteder der, som det ses ved hus 5, kan have haft skiftende plads i huset. Allerede i de lidt større huse får ildstederne en mere permanent plads samtidig med, at de almindeligvis bliver udstyret med et underlag af sten. Medens hele gulvarealet ved de mindre huse har været lerstampet, begynder vi ved huse med en lidt større længde at iagttage partier med jordgulv. Det gælder husene 12, 13, 21 og 7 med længder fra 5,8-9,5 m. Selvom det ikke kan afgøres med sikkerhed, er det nærliggende, at disse huse har rummet beboelse såvel som små stalde. Lignende huse kendes fra både Vestervig og Hurup (20).

Da det lille kvadratiske hus 5 tydeligvis indgår som led i et gårdsanlæg, er det rimeligt at opfatte det som et arbejdshus på linie med de små huse ved Hodde (21). Det er derfor også nærliggende som en hypotese at foreslå, at lignende småhuse med lergulv over hele gulvarealet og uden fast konstrueret ildsted aldrig har været anvendt til permanent beboelse.

Holder dette stik, får det betydning for vurderingen af en række huse på andre byhøje bl.a. Vestervig, hvor samtlige huse, selv de små korte, blev opfattet som beboelseshuse (22).

I en større artikel har Stig Jensen behandlet byhøjene i Thy og her ment ud fra husene at kunne påvise betydelige erhvervsmæssige forskelle mellem bopladserne i Sydthy fra ældre jernalder (23). På byhøjene i det vestlige Sydthy – Vestervig, Mariesminde og Tåbel – er der ifølge Stig Jensen en kraftig dominans af den korte hustype, medens billedet i den østlige del af området ved Hurup og Ginnerup domineres af lang-

huse med stald. At Vestervig primært kunne opfattes som en fiskerlandsby blev allerede på et tidligt stadium i udgravningen af bopladsen foreslået af Harald Andersen og Olfert Voss (24). Med udgangspunkt i denne tolkning af Vestervig mener Stig Jensen da at kunne påvise en erhvervsmæssig differentiering indenfor bopladserne i Sydthy, hvor fiskeriet imod vest spillede en stor rolle i modsætning til forholdene længere mod øst, der mere prægedes af en landbrugsmæssig produktion.

Som allerede blokdiagrammerne fig. 8 C-E over huslængderne ved Vestervig, Hurup og Heltborg antydede, er udgangspunktet for denne fremstilling diskutabelt, idet der ikke synes at være så markante forskelle mellem byhøjene ved Vestervig og Hurup, som fremhævet af Stig Jensen (25). Dernæst hviler teorien om en erhvervsmæssig differentiering på den sandsynligvis forkerte antagelse, at samtlige huse ved f.eks. Vestervig skal opfattes som selvstændige økonomiske enheder. Som antydnet ovenfor er næppe alle husene ved Vestervig beboelseshuse. Vi må derfor konkludere, at før mere detaljerede oplysninger om de enkelte huses indretning ved Vestervig og Hurup foreligger, må Stig Jensens fremstilling siges at hvile på et temmelig spinkelt grundlag.

I en større sammenfattende artikel om bopladsfundene i Danmark fra romersk- og germansk jernalder har Steen Hvass senest foreslået, at Vestervig byhøjen snarest måtte opfattes som ét samlet gårdsanlæg (26). Denne tolkning må nødvendigvis indebære, at samtlige huse ved Vestervig, bortset fra det store langhus med stald, opfattes som arbejdshuse m.v., hvilket nok er at gå i den anden grøft. Som det vil fremgå nedenfor, findes der byhøje i Thy, der utvivlsomt kun rummer eet gårdskompleks, men de synes alle at være af mindre størrelse end Vestervig byhøjen.

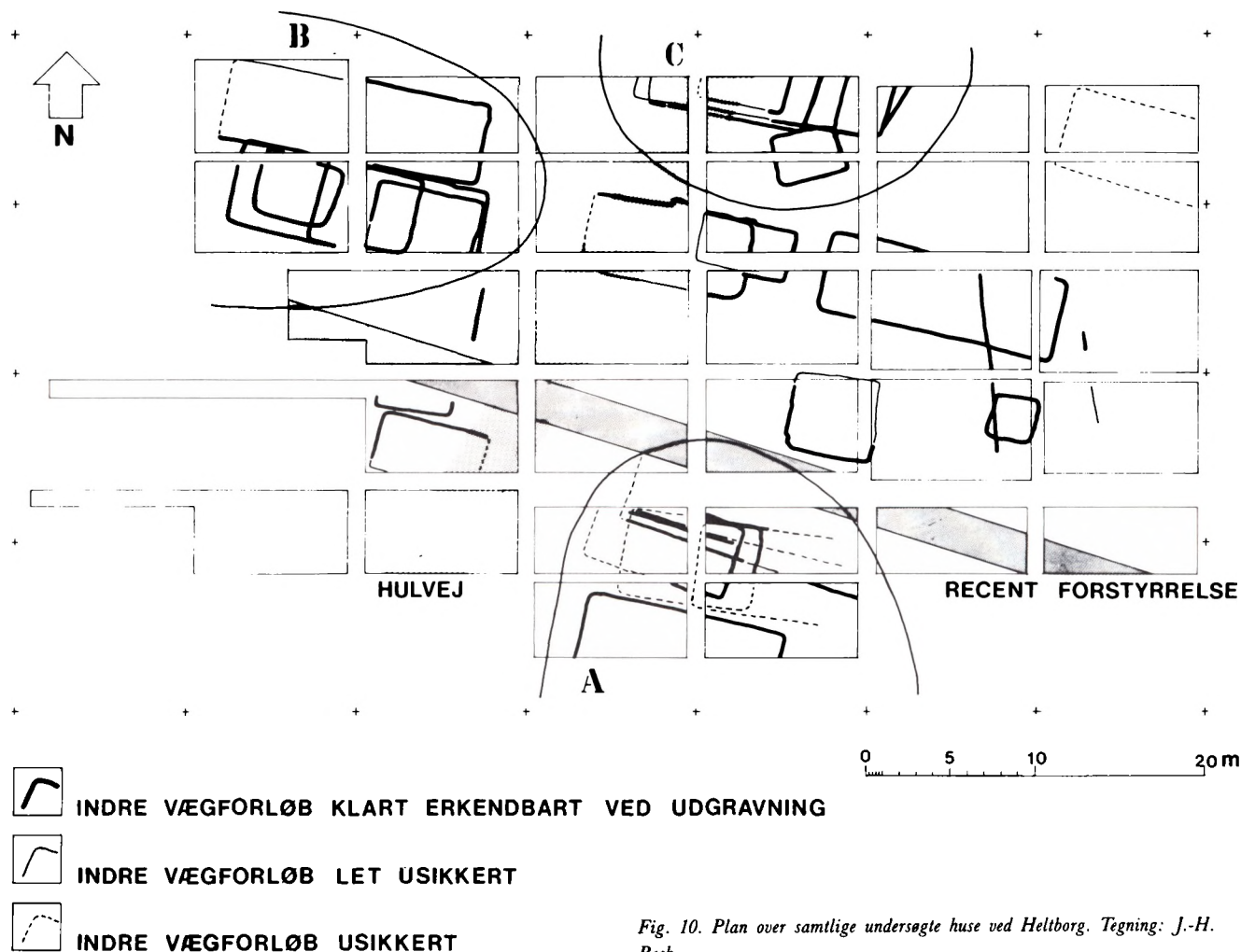

Fig. 10. Plan over samtlige undersøgte huse ved Heltborg. Tegning: J.-H. Bech.

7. Om størrelsen på byhøjene

Efter boringer på Heltborg byhøjen kan det fastslås, at kulturlagene strækker sig ubrudt over et areal på ca. 325 x 125 m (fig. 1). Set i lyset af størrelsen på de

øvrige kendte byhøje må denne plads indtil videre betegnes som den største af sin art; det undersøgte areal dækker således mindre end 1/10 af bopladsens samlede udstrækning (27).

Indenfor det undersøgte areal ved Heltborg følger placeringen af de enkelte huse efter anlæggelsen af bopladsen i per. IIIa et mønster, som tidligere er iagttaget ved både Hurup og Tåbel, nemlig en lokalisering af de enkelte husenheder til ganske bestemte områder på bopladsen (28). Tæt nord for hus 25 møder vi således en sekvens på hele seks huse, som igennem slutningen af førromersk jernalder og i løbet af ældre romertid har afløst hinanden (fig. 10, husgruppe A); i samme tidsrum efterfølges ligeledes husene 14 og 20 af lagserier med hver fire yngre huse (husgruppe B og C).

Bemærkelsesværdigt nok har hverken gårdsanlægget, husene 3-5, eller det vest herfor liggende hus 7 været direkte efterfulgt af yngre huse.

Den nævnte lokalisering af huse til bestemte dele af bopladsen bevirkede som følge af den herskende byggeskik, at husene efterhånden kom til at ligge på mindre forhøjninger indenfor bopladsområdet, hvilket i sig selv gjorde de lidt lavere liggende områder på pladsen mindre attraktive, og dermed medvirkede til at fastfryse den én gang opståede lokaliseringsstruktur. At der ved Heltborg også blev placeret enkelte nye huse andre steder på pladsen ændrer ikke dette generelle mønster.

En af disse forhøjninger med huse blev ved Heltborg, som det fremgår af fig. 11, skåret tværs igennem af en 60 m lang øst-vest gående profil. I centrum har vi brolægninger og husgulve i flere niveauer omgivet af affaldslag, som skråner jævnt ud fra selve huskoncentrationen. Ved mange af de andre byhøje i Thy karakteriseres yderområderne af lignende affaldslag uden huse, og med baggrund i iagttagelserne ved Heltborg kan der alene ud fra byhøjenes fremtræden i terrænet drages visse, omend begrænsede, slutninger om antallet af husenheder på lokaliteterne.

Ved Hassing nær Ove sø i den nordlige del af Sydthy har Thisted Museum indenfor et område på ca. 200 x 200 m kortlagt seks mindre forhøjninger med kulturlag i op til en meters tykkelse (29). Ingen af disse bopladsforhøjninger havde en diameter på over 50 m, ja flere målte blot ca. 20 x 30 m. Her kan der næppe være tale om, at forhøjningerne rummer andet end enkelte huse eller gårdsanlæg.

Andre jernalderlokaliteter i Thy rummer indenfor et mindre område lignende adskilte banker eller forhøjninger – selv den klassiske boplads ved Ginnerup fremtræder på denne måde, som allerede understreget af Hans Kjær (30). Om der i alle tilfælde kun har ligget en enkelt gårdsenhed på hver af disse forhøjninger afhænger naturligvis af deres udstrækning og tykkelsen af kulturlaget. Et typisk kompleks af byhøje er for nylig registreret af Thisted Museum midtvejs mellem Heltborg byhøjen og Ginnerup (31). Indenfor et område på ca. 250 x 200 m findes udover to mindre forhøjninger med kulturlag også to større, der begge fremstår meget tydeligt i terrænet. Den ene af disse har en udstrækning på ca. 90 x 70 m og i midten et kulturlag, som er mindst 1,8 meter tykt; fra bankens toppunkt falder terrænet jævnt ud til siderne. På baggrund af erfaringerne fra Heltborg kan vi skønne, at denne lille byhøj formodentlig kun rummer huse indenfor et centralt område på max. 20 x 30 m, hvilket vil stemme udmærket med een eller maksimalt to gårdsenheder. Den anden tydelige banke i dette byhøjskompleks har op til to meter tykke kulturlag og er mere langstrakt ca. 150 x 80 m med et par forhøjninger. Ud fra sin fremtræden er der næppe tvivl om, at denne langstrakte banke bedst kan opfattes som to »sammenvoksede« byhøje, der formodentlig hver kun har rummet eet eller to gårdsanlæg.

I den thylandske jernalderbebyggelse finder vi

Fig. 11.
Sydlige længdeprofil ved Heltborg.
Foto: J.-H. Bech.

imidlertid også byhøjslokaliteter som ved Hurup og Heltborg, der tydeligvis indenfor samme i dag jævnt afrundede banke rummer langt flere samtidige enheder. Hurup byhøjen er som følge af skolebyggeri m.v. næsten helt bortgravet, men at dømme efter en terrænmåling foretaget før Nationalmuseets undersøgelser må den oprindelig have haft en udstrækning på mindst 125 x 125 m. Foreløbig må vi derfor slutte, at byhøje med en diameter på 125 m eller mere og med 1,5-2 meter tykke kulturlag almindeligvis vil rumme flere selvstændige enheder; dette gælder især, hvis de ikke indgår i et kompleks af flere tætliggende byhøje.

Med relation til afslutningen af forrige afsnit om hustyperne kan vi således konstatere, at Vestervig med sine op til to meter tykke kulturlag, en størrelse på ca. 150 x 100 m og en afstand til nærmeste samti-

ge boplads på ca. 500 m passer bedst ind i gruppen af byhøje med flere bebyggelsesenheder.

Hvad her er fremholdt om størrelsen af byhøjene bærer så afgjort skitsens karakter; en nærmere analyse af disse forhold vil derfor være ønskelig, især da det er blevet stadig tydeligere, at byhøjene veksler i størrelse og kompleksitet og derfor også må indgå med forskellig vægt i det samlede bebyggelsesbillede.

8. Afslutning

For godt 20 år siden fandt begrebet byhøj for første gang anvendelse indenfor dansk arkæologi, og det er siden, også i den foreliggende artikel, blevet anvendt som en bred betegnelse for jernalderbopladser, der som følge af de tykke kulturlag er synlige som forhøjninger i terrænet.

Hvor man rent definitionsmæssigt vil sætte det metriske skel mellem bopladser af almindelig karakter og byhøjene er til en vis grad en skønssag, idet der utvivlsomt er tale om en jævn overgang, men en kulturlagstykkelse på f.eks. 60 cm vil, lidt afhængigt af terrænforholdene, almindeligvis være tilstrækkeligt til at pladsen kan erkendes på overfladen som en svag forhøjning, hvorfor dette mål her kan gælde som et foreløbigt bud.

Indenfor hele det nordvestjyske område, hvor huse med græstørsvægge blev anvendt, har een af de grundlæggende forudsætninger for dannelse af byhøje været tilstede; selvom mange ting tyder på, at der også udenfor selve Thy vil kunne findes byhøje, står det dog fast, at ingen steder i landet fremtræder jernalderens bopladser i dag så tydeligt i terrænet som her. Dette forhold giver selv sagt enestående muligheder for en nærmere analyse af bebyggelsesstrukturen i ældre jernalder, og på baggrund af igangværende rekonstrueringer kan det allerede nu fastslås, at bebyggelsen i Thy har været langt mere intensiv end tidligere antaget – men det er en anden historie. Det sidste ord om de thylandske byhøje er langtfra sagt endnu.

Noter

1. Kjær 1928, 1930, Hatt 1935, 1936.
2. Se bl.a. Vebæk 1971 og 1976, Kann Rasmussen 1968, Salewicz 1976.
3. Museet for Thy og Vester Hanherred journal nr. 1690, NM. sb. nr. 105, Heltborg sogn, Refs herred.
Udgravningsleder: Jens-Henrik Bech. I kortere eller længere perioder deltog følgende personer i undersøgelsen: Marius Andersen, Lisbeth Christensen, Tove Solveig Christensen, Claus Henrik Dam, Jørgen Dencker, Knud Flarup, Toke Jensen, Kirsten Jørgensen, Susanne Klingenberg, Finn Erik Kramer, Niels Chr. Madsen, Claus Melgård, Ejnar Martin Mikkelsen, Per Mortensen, Peter Thorup Møller, Anne-Louise Haack Olsen, Liv Stange, Birthe Zetterwall Sørensen og Helle Vandkilde.

Undersøgelsen blev i henhold til Naturfredningslovens § 49 finansieret af Viborg amtskommune; herudover ydede Arbejds-markedsnævnet for Viborg amt samt Sydthy og Thyholm kommuner tilskud til aflønning af ledige. Økonomisk støtte til tegnarbejde m.v. er modtaget fra Kreditforeningen Danmark og Museumsrådet for Viborg amt. Alle implicerede enkeltpersoner og institutioner takkes for deres gode samarbejde og interesse for sagen.

En nærmere omtale af undersøgelsen bringes i *Journal of Danish Archaeology* vol. 4 under titlen »The Iron Age village mound at Heltborg, Thy«.

4. Becker 1972 p. 5 ff., samme 1980 p. 127 ff., Davidsen 1982 p. 65 ff.
5. Sml. Davidsen 1982 p. 73 fig. 5:7.
6. Becker 1980 p. 130, 132.
7. Venligst oplyst af lektor Per Nørnberg, Aarhus Universitet.
8. Salewicz 1976 p. 66.
9. Sml. Becker 1961 pl. 54h, 72f, 86c, 91u.
10. Becker 1961 pl. 89.
11. Se bl.a. Bech 1979 p. 143 fig. 1.
12. Bech 1979 p. 141 ff.
13. Jensen 1978 p. 109.
14. Hatt 1936 p. 105, Mortensen 1966 p. 14, Jensen 1976 p. 67, samme 1979 p. 24.
15. Kann Rasmussen 1968 p. 139 f.
16. Bl.a. Hvass 1982 (a) p. 131.
17. For oplysninger om længden af husene ved Hodde takkes Steen Hvass. Fig. 8 A svarer til fig. 74 i S. Hvass »HODDE, Huse, gårde, landsbyer, samfund, økonomi og bebyggelsesstruktur i ældre jernalder« (i tryk).
18. For oplysninger om længden af husene ved Tåbel, Vestervig og Hurup takkes J. Lund, C.L. Vebæk og K. Salewicz. Vedrørende Ginnerup og Mariesminde bygger diagrammet fig. 8 B på publiceret materiale (Kjær 1928 p. 7 ff., samme 1930 p. 19 ff., Hatt 1935 p. 37 ff., samme 1936 p. 105, samme 1960 p. 63 ff.).
19. Salewicz 1976 p. 65.
20. Vebæk 1976 p. 60, Salewicz 1976 p. 65.
21. Hvass 1982(a) p. 132.
22. Andersen og Voss 1963 p. 11, Vebæk 1971 p. 959, samme 1976 p. 60.
23. Jensen 1976 p. 67 ff., 1979 p. 22 ff.
24. Andersen og Voss 1963 p. 11.
25. Den hævdede dominans af de mindre huse i vestlige Sydthy

hænger især sammen med vurderingen af byhøjen ved Vestervig, hvor det store, centralt beliggende hus 3 med stald er af afgørende betydning. Dette hus har ifølge udgraveren C.L. Vebæk været jævnet med jorden og genopbygget mindst seks gange, således at der med sikkerhed kan iagttages syv faser. Til hver fase svarer et bestemt gulvniveau og ildsted; længden af huset har i de enkelte faser varieret mellem 15,5 og 17,5 m. (Vedrørende de to yngste faser hersker der usikkerhed om husets samlede længde, idet man kun kender længden af beboelsesafdelingen, som imidlertid målte 10-10,5 m, hvorfor huset utvivlsomt også har haft en stald i disse to faser).

Vil man nu sammenligne Vestervig med f.eks. Hurup, hvor en faseinddeling vanskeligt lader sig gennemføre, må man lade det samlede antal huse på lokaliteterne danne grundlag for sammenligningerne, og således lade hus 3 fra Vestervig med de syv faser tælle som syv selvstændige langhuse. På denne baggrund er det i nogen grad misvisende, når Stig Jensen stiller det ene langhus med stald fra Vestervig op overfor de mange huse af denne udformning afdækket ved Hurup og Ginnerup (a.a. p. 67 f.).

Ved Tåbel undersøgte J. Lund ialt 13 huse, men da en del af disse efter oplysning fra udgraveren stak ind i uudgravet område, kunne der med sikkerhed kun måles 2 af disse, der begge med længder på 5,2 og 3,8 m klart har været uden stald. Et andet hus med en bredde på kun 2,6 m har formodentligt været ca. 4,4 m langt. To andre huse med lergulve på henholdsvis 8,6 og 7,0 meters længde og indgangspartierne placeret nær hjørnerne af gulvene har efter udgraverens mening formodentlig haft stald. Om de øvrige 8 huse ved Tåbel kan intet siges.

26. Hvass 1982 (b) p. 191.
27. Det er tidligere blevet anført, at det undersøgte område skønsmæssigt dækkede 1/3 af byhøjens samlede areal (Museumsmagasinet nr. 22 samt Stof nr. 37 p. 12); efter borerne må dette revideres.
28. Vedr. Hurup se Salewicz 1976 p. 65.
29. Museet for Thy og Vester Hanherred journal nr. 1538, NM. sb. nr. 95, Hassing sogn, Hassing herred.
30. Kjær 1928 p. 12.
31. Museet for Thy og Vester Hanherred journal nr. 2001.

Litteratur

Andersen, H. & O. Voss: Byhøj. Skalk 1963:3.

- Bech, J.-H.: Overbygårdkælderen. Datering af keramikken. Kuml 1979.
- Becker, C.J.: Førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland. Nationalmuseets skrifter, større beretninger VI. København 1961.
- Becker, C.J.: Hal og hus i yngre bronzealder. Nationalmuseets Arbejdsmark 1972.
- Becker, C.J.: Bebyggelsesformer i bronze- og jernalder. Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet, nr. 28, 1980.
- Davidson, K.: Bronze Age Houses at Jegstrup, near Skive, Central Jutland. Journal of Danish Archaeology, vol. 1. 1982.
- Hatt, G.: Jernalderbopladsen ved Ginderup i Thy. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1935.
- Hatt, G.: Oldtidens Landsby i Danmark. Fortid og Nutid bd. XI, 1936.
- Hatt, G.: The Roman Iron Age Dwelling Site at Mariesminde, Vestervig. Acta Archaeologica 1960.
- Hvass, S.: Huse fra romersk og germansk jernalder i Danmark. Vestnordisk byggeskik gennem 1000 år. AmS-Skrifter nr. 7, udgivet af Arkeologisk museum i Stavanger 1982 (a).
- Hvass, S.: Ländliche Siedlungen der Kaiser- und Völkerwanderungszeit in Dänemark. Offa bd. 39, 1982 (b).
- Jensen, S.: Byhøjene i Thy og aspekter af samfundsudviklingen i ældre jernalder. MIV (Museerne i Viborg amt) nr. 6, 1976.
- Jensen, S.: Overgangen fra romersk til germansk jernalder. hikuin nr. 4, 1978.
- Jensen, S.: Byhøjenes rolle i jernalderens bebyggelsesbillede. Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet nr. 27, 1979.
- Kjær, H.: Oldtidshuse ved Ginderup i Thy. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928.
- Kjær, H.: En ny hustomt på oldtidsbopladsen ved Ginderup. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1930.
- Mortensen, A., 1966: se Kann Rasmussen, A., 1966.
- Kann Rasmussen, A.: Byhøje i øst og vest. Skalk 1966:6.
- Kann Rasmussen, A.: En byhøj i Thyland. Nationalmuseets Arbejdsmark 1968.
- Salewicz, K.: En jernalderlandsby i Hurup. Finska Fornminnesföreningen, Iskos 1, Helsinki 1976.
- Vebæk, C.L.: An Iron Age Village at Vestervig, Jutland. Actes du VII Congrès International des Sciences Préhistoriques et Proto-historiques. Prag 1971.
- Vebæk, C.L.: Jernalderlandsbyen ved Vestervig Kirke. Finska Fornminnesföreningen, Iskos 1. Helsinki 1976.